

Зоран Лакић

КУЛТУРА САСТАВНИ ДИО РЕВОЛУЦИЈЕ

— нека искуства из НОР-а и револуције 1941—1945 —

Класици марксизма високо су цијенили значај културе у револуционарном преобраћају друштва. Једна од сталних тема којим је Лењин био заокупљен и у својим посљедњим писаним радовима била је потреба за савладавањем културне заосталости земље и нужност покретања фактора културног развоја.

Та мисао била је присутна у културно-просвјетној политици КПЈ за сво вријеме НОР-а и револуције 1941—1945. год., како на ширем југословенском тако и на ужем црногорском простору. Оцјењивано је да су борба за широку народну културу и народно просвјеђивање саставни дио револуционарне борбе. На тај начин се слиједила класична Лењинова мисао да се комунистичко друштво не може изградити у неписменој земљи, односно средини, те да су неписменост и културна заосталост један од главних непријатеља револуције. Актуелне паролe „Просвјетом к слободи“ и „Нијесу оружје само пушке и топови, авиони и тенкови, већ и знање“ — означавају дубље схватање значаја културно-просвјетног и културно-умјетничког рада. Ово стратегијско начело преточено је у акциони програм најављен у једном од првих бројева „Омладинског покрета“ — листа црногорске омладине, на сљедећи начин: „Књига нам помаже да освојимо слободу, слобода ће нам омогућити да освојимо књигу“ Није тешко закључити да је овдје књига симбол како масовне тако и оне стваралачке — креативне културе.

Културно-просвјетни и културно-умјетнички рад одвијао се на више колосијека. Најважнији је онај који се одвијао у организацији органа револуционарне власти. И партизанске јединице су биле значајан фактор реализације овако конципиране политике

културе и проsvјете у НОР-у и револуцији 1941—1945. године. Најзад поменимо активност антифашистичких организација, у првом реду жена и омладине. У бројним извјештајима ових субјеката, посебан дио се увијек односио на резултате културно-просвјетног рада. Такав став провијава и кроз партизанску штампу. Већ смо навели примјер „Омладинског покрета“ И у другим партизанским листовима има доста сличних текстова, који се одликују настојањем да се културни садржаји обогате — и бројношћу акција и њиховом тематском разноврсношћу.

Трагове о зачецима, расту и бујању културно-просвјетног рада на првим слободним територијама налазимо у репортерским записима партизанских новинара или, пак, у записима истакнутих судионика ових догађаја. Ради примјера наводимо писање „Борбе“ у ослобођеном Ужицу, у броју од октобра 1941. године:

„На читавој ослобођеној територији Србије“ — писала је Борба 28. октобра 1941 — „кључа нов народни живот. Свет је жељан слободних манифестација, митинга, културних приредаба, села, конференција, итд. Ниједна сала коју су прошли режими градили не може да прими ни половину оних који дођу да учествују и уживају у приредбама. То је био случај са фестивалом народних игара и песама који је даван у недељу 26. о. м. у Ужицу и Чачку. У дивним песмама и играма свих народа Југославији, одлично припремљеним и у једном и у другом месту, хтело је да ужива два пута више публике него што су могле да приме највеће дворане ових места. Слободној народној култури и радости треба више простора, и народ ће га себи изградити“

Можда је још илустративнији и упечатљивији запис партизанског пјесника Владимира Назора, објављен у његовој књизи још 1945. године: „Клице културе сваке врсте избијају на трновитом партизанском тлу. Партизанска литература кључа посвуда у партизанским шумама, тече у млазовима и у потоцима, постаје ријека. Нема одреда, батаљона, бригаде, итд. која не издаје свој часопис: кратак пјесмицама, кратким причама, анегдотама, а готово увијек накићен оригиналним цртежима сваке врсте“

Културно-просвјетни рад заиста је давао посебан колорит нашем НОР-у и револуцији, по којем је лако препознатљива у односу на друге и због чега ће добити ласкаве оцјене не само од својих сљедбеника. При томе мислимо на сљедеће ријечи енглеског мајора Owena Reeda, изречене на слободној територији Југославије оредином 1944. год.: „Много сам мјесеци с великим дивљењем и интересом читао ваше листове и слушао ваше пјесме. Речено ми је да су поједини ваши борци позвани с фронта да наставе борбу као умјетници. Мислим да нема ниједне војске на свијету која би придавала толику важност култури. И ви имате право, јер пobjеда није пobjеда, ако умјетност и љепота остају спобијеђене“

И из ових неколико примјера јасно се уочава да је на широком плану верификована концепција и политика културно-про-

свјетног рада, који се претвара у масовни покрет са свим квалитетима, али и са пратећим мањима.

Овакво стање историјског процеса нема, на жалост, адекватног одраза у нашој историографији. На нивоу Југославије још увијек не постоји монографије или макар кратког синтетичког прегледа богатог културно-просвјетног живота који је организован на ослобођеној територији. У Црној Гори стање је у том погледу још недовољније.

Свједоци смо бројних научних скупова организованих на разне опште и посебне теме, управо из овог периода наше прошлости. Имамо, нарочито код нас у Црној Гори, успјеле округле столове, као провјерене научне трибине, на којима се продубљавају научно обликоване историјске теме. На жалост, о култури и просвјети се, углавном, ћути. Отуда је у актуелним процесима развоја културе све мање позитивних искустава из НОР-а и револуције која се најчешће квалификују као „превазиђена“ У ствари, најчешће се о њима врло мало зна или се уопште не зна.

Истини за вољу, треба рећи да се посљедњих година чине помаци на боље. При томе мислимо на тек изашлу књигу „Просвјетни радници Црне Горе пали у НОР-у“, без обзира на то што ова књига мора да трпи чак и озбиљне примједбе. Наиме, борба просвјетних радника није сагледана као покрет, већ као збир доприноса сваког од њих појединачно. На ширем југословенском плану имамо у виду два значајна пројекта на којима се ангажовао Савез југословенских академија наука и умјетности. То су зборници радова „Култура и наука у НОР-у и револуцији“ и „Просвјета и школство у НОР-у и револуцији народа и народности Југославије“ У њима су научници радници и непосредни судиоци револуције разматрали, анализирали и оцјењивали богате процесе који су се одвијали у периоду 1941—1945. год. Износили су и неке стваралачке дилеме, на које тек треба дати научне и стручне одговоре.

Евидентна несразмјера између изузетне важности ове тематске цјелине и стања њене научне обраде налаже потребу за организовањем истраживачких подухвата, који би се могли одвијати у више праваца: елементарна култура и основна писменост, културна баштина у рату, умјетничка дјелатност, оспособљавање кадрова за потребе културно-умјетничког рада, остали облици културно-просвјетног и културно-умјетничког рада итд.

1. — Елементарна култура и основна писменост

На главном удару просвјетне политике управо је била борба за основну писменост и елементарну културу. Тим прије што је то стање у Црној Гори било изузетно тешко и у периоду између два рата, које је, иначе, обрађено у студији дра Ђока Пејовића. Са првом слободном територијом заживјели су бројни аналфа-

бетски течајеви. Историографија још није дала одговор на питање мреже и квалитета рада ових течајева. Како су радили, када и на којем подручју; ко су били млади, а ко старији полазници; колики је укупан број описмењених; ко су били предавачи и шта се предавало; какви су били програми и на шта се у њима указивало. Колико су сва ова питања значајна види се и из следећег примјера: први партизански буквар састављен је 1942. године, а имао је ћирилско и латинично издање. Код обраде слова стари симболи су уступили мјесто новим — уз слово „А“ ишао је авион, уз слово „П“, био је партизан, уз слово „С“ за симбол је узет СССР, уз слово „Г“ биле су гусле итд. итд. У текстуалном дијелу овог буквара налазе се садржаји који одражавају актуелни политички тренутак, али који исто тако вјерно преносе и афирмишу поруке НОР-а и револуције, као што су братство-јединство, патриотизам, равноправност народа, међусобна солидарност итд.

Овим и сличним питањима бавила се и Конференција просвјетних радника Црне Горе 8. новембра 1944. год. у Никшићу, неоспорно најзначајнији и најрепрезентативнији скуп просвјетних радника Црне Горе одржан у вријеме 1941—1945. год. Она је широко исправљала „о свим културно-просвјетним питањима која данас и у најближој будућности стоје пред нашим државном влашћу и културно-просвјетним радницима“ Па ипак је само маргинално обрађена у неколико мањих прилога или у контексту ширих тематских цијелина о НОР-у и револуцији 1941—1945. год.

У истом смислу тек треба оживотворити статистичке податке из ове тематске цјелине: крајем рата 1945. год. десет црногорских срезова радило је 436 школа са 22.547 ђака, а ангажована су 582 учитеља, од којих је 178 било без стручне спреме, итд. итд. Питање се само по себи поставља: Како се оспособљавао стручни кадар, ко је припремао школске програме, у каквим условима су радиле „велике“ и „матуљасте“ школе? Овако од ових питања, наравно, може бити тема научног истраживања.

2. — Културна баштина у рату

Под овим општим појмом подразумејамо неколико важнијих сектора рада: књига и библиотеке, архиви и архивалије, музеји и музејски експонати и, најзад, заштита споменика културе. Свима њима је придавана изузетна пажња у политици развоја културе у периоду НОР-а и револуције. Утолико више што су варварском поступку окупатора од самог почетка окупације били изложени богати и разноврсни покретни и непокретни културно-историјски споменици, драгоцјени музејски експонати, ријетке архивалије и вриједносне црквене и друге књиге. Самим тим био је утружен и национални идентитет народа.

У контексту глобалне културне политике оријентација је била да се „отворе домови културе у свим општинама, а по могућности и у свим селима“, како би се убрзала и омогућила „обнова духов-

ног живота нашег народа“. Такође се инсистира на што бржем њтварању народних читаоница и књижница. С тим у вези се одмах поставља питање — гдје су отворане библиотеке, у каквим условима су радиле, какав је био књижни фонд, колико се користио и ко га је користио. Све то у склопу и једног оваквог податка: штампарија ЦАСНО-а у Цетињу штампала је, у периоду од 1. 01. до 20. 03. 1945. год., поред главних партизанских листова, још и 145.000 примјерака разног материјала, на стотине књига и брошура итд. У информативном билтену ЦАСНО-а између осталог се помиње и штампање „Гласа пионира“, кога иначе нема у озбиљном раду дра Мирослава Лукетића („Црногорска библиографија“, II—1, Цетиње 1985. године).

Може данас изгледати невјероватно са колико се одговорности и систематичности водила политика заштите културне баштине. При томе мислимо на декрете органа народне власти о чувању архивске грађе и музеалија, о заштити споменика културе, који су обнародовани 20. децембра 1944. год. Тамо је дословце стајало: „Под најстрожијом одговорношћу, организујте на подручју вашег среза — заштиту свих културно-историјских и умјетничких споменика, споменика, архиве, (који имају културно-историјски значај), библиотеке, умјетничке слике, вајарске радове и друге старине (у манастирима и сл.)“ У истом контексту ваља видјети и упутства од јануара 1945. год. о прикупљању „пјесамa, приповијетки и других књижевних дјела, која су никла кроз народноослободилачку борбу и говоре о њој“, све у жељи „да би се сачували многи догађаји од заборава и наша нова књижевност развила“

Знајући за пословичну дисциплину у спровођењу оваквих одлука и традиционални однос према тековинама духовне културе, извјесно је да је управо тих ратних дана био отворен овај процес. Докле се дошло са том акцијом, шта се прикупило, гдје се то налази, колико је остало неприкупљеног — све су то питања која се сама по себи намећу. Из искуства у припреми биографија за народне хероје познато ми је да се многа боља документација још увијек налази у приватном власништву. У сваком случају готово је невјероватно да ова колико суптилна толико значајна тема још увијек остаје по страни озбиљних научних интересовања. Можда би сродне културне институције, које се иначе баве научноистраживачким радом, могле да се појаве као носиоци пројекта: Архив Црне Горе, Централна народна библиотека, Музеји — Цетиње и Завод за заштиту споменика културе Црне Горе — појединачно или сви заједно.

3. — Умјетничка дјелатност

Ова врло сложена дјелатност садржи у себи више потпуно аутономних грана, као што су: културно-умјетнички аматеризам, партизанско позориште, партизанска литература и посебно пар-

тизанска пјесма, ликовна умјетност итд. Свака од ових тема заслужује, али је за сада ипак нема, своју монографију.

Културно-умјетнички аматеризам има традицију у раду културно-умјетничких друштава која су постојала још прије рата. На овом плану се у НОР-у и револуцији 1941—1945. год. објективно највише постигло. На овом примјеру се најбоље види да је циљ револуције и умјетности био исти — не само социјално ослобођење човјека већ и ослобођење и његовање његових неслућених (стваралачких могућности. И данас имамо доста живих свједока који су са пуно успјеха „ускакали“ у ту активност (у глумачки позив, нпр.) и ту остали до краја каријере, остварујући запажене креације. Нијесмо се ни потрудили да изворно чујемо шта се то десило са оваквим аматерима.

Процес рађања и раст партизанске позоришне сцене је освјетљен боље него било која дјелатност. Заслуга за то припада — ентузијастима, затим институцијама драмских умјетника и, најзад, асоцијацијама драмских умјетника. Највише организованих напора учињено је у нашим највећим центрима — Београду и Загребу. И у Црној Гори се чине организовани напори да се сагледају улога и значај црногорског партизанског позоришта у контексту укупне партизанске културе у Црној Гори 1941—1945. године. Још увијек се, међутим, мало зна о партизанском позоришном репертоару, о позоришним комадима који су (попут текста „Доћи ће наши“ од Пунише Перовића) тако рећи преко ноћи настајали. Затим, о партизанској сцени, глумцима и њиховом третману, првој публици и њеним афинитетима. Сачувана прађа о овим питањима, осмишљена осјећањима оваквих судионика, могла би да буде добра основа за историју црногорског партизанског позоришта. Сувишно је говорити колико један такав рад недостаје нашој култури.

Већ је било говора о партизанској литератури и посебно партизанској пјесми. Она је заиста цвјетала у току НОР-а и револуције на свим подручјима наше земље. О томе говори и овај податак: у НОР-у и револуцији је поникло 20.000 партизанских пјесама. Доста их је поникло на тлу Црне Горе. То масовно стваралаштво било је једна од најзначајнијих етапа у историји народне умјетности. Напрезање снага стимулисало је стваралачку енергију народа. Ратни услови су одредили форму и садржај масовног пјесничког стваралаштва. Партизанске пјесме, које су органски повезане са фолклорном традицијом, заслужују потпунију обраду од до сада учињеног. То најбоље потврђују научни резултати обраде партизанских пјесама у времену и простору Дурмиторске партизанске републике.

За чуђење је како иначе даровити музиколози у Црној Гори нијесу покушали да осмисле мелодију партизанске пјесме. Она попут нераскидивих нити веже народе, али и генерације. Тако се о легендарном команданту Сави Ковачевићу пјевало на мелодију пјесме из октобарске револуције 1917. године. „Пјесма црно-

горских герилаца 1941. год.“ узима за своју познату мелодију још познатије пјесме „Црвен је исток и запад“. Сличан је случај и са популарном пјесмом „Бандера роса“, коју су пјевали истарски партизани. Најзад, позната партизанска пјесма „Друже, твоја кућа гори“ била је најпопуларнија пјесма вијетнамских партизана. Поменимо и један број епских остварења која су створили наши гуслари. Генерал Саво Оровић у својем „Војном дневнику“ наводи дио пјесме народног гуслара Филипа Булајића, уз напомену да народна војска и народ „заједно прослављају побједу и одушевљавају се херојским пјесмама уз чаробне звуке јаворових гусала, које плету вијенац славе херојима“

Очигледно је да овдје заиста постоји највећи раскорак у могућностима и потребама обраде ове тематске цјелине са досадашњим остварењима у нашој историографији. Ваља, међутим, очекивати да ће стваралачка провокација мотивисати на рад нове истраживаче на интердисциплинованим основама.

Из овог тематског блока ваља посебно анализирати ликовну дјелатност уз верификовани податак да је у НОР-у и револуцији учествовало 230 ликовних умјетника и да се у нашим музејима чува око 11.000 листова графике и цртежа који, као странице интимног дневника, сједињују умјетничку вриједност и фактографску документарност. Међу њима је запажен број ликовних умјетника из Црне Горе. Неки од њих су аутори изузетно значајних графичких рјешења разних драгоцености југословенског карактера. И овдје је изостала организована истраживачка дјелатност, или пак јавности нијесу познати такви радови. Да и не говоримо о монографијама истакнутих умјетника, затим о ликовној анализи бројних листова, најзад о ликовној култури редакција и уређивача. Досадашњи рад се исцрпљивао активностима појединих ентузијаста, који на волонтерски начин нијесу били у могућности да остваре нити онолико колико су објективно могли и жељели.

4. — Оспособљавање кадрова

Кадрови револуције добили су својег монографа у истоименом дијелу књиге Милије Станишића. Они су мотор револуционарног преображаја друштва. Поготову када је у питању тематска област културе и проsvјете. Познато је да је у тринаестојулском устанку 1941. год. учествовало око 3.000 интелектуалаца, да револуционарну интелигенцију Црне Горе тих дана чини 70% млађих људи, да су интелектуалци у просјеку чинили око 50% састава разних руководећих органа НОП-а у Црној Гори. То су неоспорно врло провокативна сазнања у стваралачком смислу. На овоме се, на жалост, завршавају сазнања о улози интелектуалаца у НОП-у Црне Горе. Нема ни покушаја да се обради и објасни духовни отпор народа и сагледа његов допринос укупној побједи. Истина, има још појединачних прилога о односу интелектуалаца према

юдлукама АВНОЈ-а и неким другим кључним питањима НОП-а, али, на жалост, нема озбиљнијих пројеката попут оних о активности интелектуалаца у међуратном периоду. И ово је једна од тема које заслужују и чекају научну обраду.

5. — Остали облици културно-просвјетног рада

Навели смо, али не и исцрпни, тематске цјелине из богатог културно-просвјетног и културно-умјетничког рада. Тим запажањима ваља додати још нека. Мало је урађено на освјетљавању запажених ликова НОП-а, па тако и на портретисању научних, културних и просвјетних радника Црне Горе. Таква иницијатива могла би потећи од оних институција које носе имена управо таквих револуционара.

Посебну пажњу заслужује партизанска штампа и уопште издавачка дјелатност, будући да је у току рата излазило преко 3.500 разних листова и да су партизанске јединице покренуле још 3.000 других листова. Издато је 6.000 наслова посебних издања — књига и брошура. Објављено је више од 160 збирки и пјесама са нотама или са текстовима за пјевање. Дobar дио партизанске штампе је публикован у Црној Гори. Имамо и студије у којима је дијелом обрађена ова проблематика. На нивоу чланака по часописима такође је било успјелих настојања да се свестраније објасне улога и значај појединих гласила у току НОР-а и револуције. У сваком случају створена је могућност да се преко партизанске штампе изучава и теоријска мисао, културна политика и други аспекти НОР-а и револуције. Ипак се може рећи да већи дио партизанске штампе чека своје истраживаче. На тај начин би се створила добра основа за историју штампарства и новинарства у Црној Гори у ратном периоду.

У оквиру овог питања треба евидентирати и потребу за изучавањем ратног хумора. Захваљујући библиографском раду дра Мирослава Лукетића, знамо да су у Црној Гори излазила 4 хумористичка листа: 1943. год. „Кактус“ — лист логораша на Понци у Италији; 1944. год. „Четка“ — хумористички лист Народноослободилачког одбора у Шавнику и „Шило“ лист Пете црногорске ударне бригаде; 1945. год. „Оса“ — хумористички четни лист бораца Прве бокељске бригаде. Највећи број листова није сачуван, али нијесу сви ни уништени. Зашто немамо амбиција да освојимо појаву ових хумористичких листова, да видимо чему се борци смију и шта исмијавају, када је било вријеме за смијех, какве су илустрације и ко их прави, имена уредника и сарадника, о каквом је хумору ријеч итд. итд.

Посебно је питање сакупљања анегдота и легенди створених у току НОР-а и револуције. На том плану је учињен значајан помак, али ова тематска цјелина још није научно и стручно обликована.

Умјесто закључка

Навели смо нека питања чије се изучавање намеће по основу друштвене и научне оправданости. Култура и умјетност су по својем карактеру универзалне дисциплине. Не толеришу границе и затварања, нити према простору нити према времену. Преко њих су се спајали простори — региони и времена — генерације. Овакво сазнање о карактеру културе и умјетности још више потенцира дату обавезу. Дакле, имамо тема, али су, на жалост, истраживачи прави проблем. Тренутак није за сложеније пројекте, који траже вријеме, кадрове и средства, у чему се оскудијева. Зато би се могло ићи на мање теме и са мањим претензијама, како је то учињено у припреми историје КП — СК Црне Горе. Једно је, међутим, јасно: што више будемо сазнавали о сложеним и важним процесима рада у култури и просвјети 1941—1945. године — јаснија ће нам бити плодотворност међусобних утицаја културе и револуције.